

X. Yüzyıldan Önce Güney Sibirya'da Yaşayan Türk Boyları Hakkında

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL

Özet

İslamiyet Öncesi Türk tarihini incelediğimiz zaman en eski bilgileri Çin kaynaklarında görmekteyiz. Biz de bu çalışmamızı, Çin kaynaklarından yararlanarak 10. yüzyıldan önce Güney Sibirya ve yakın bölgesi hakkındaki bilgiler doğrultusunda iki ana döneme ayırdık. İlk dönem Hun dönemidir. Bu dönemde Ting-ling'ler hakkında bilgi verilmektedir. İkincisi ise 6-10. yüzyıllar arasında eski Kırgız boyları, Tuvalılar, Tölengitler gibi gruplar anlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslamiyet Öncesi Türk tarihi, Çin kaynakları, Hun dönemi, Ting-ling'ler, Kırgız boyları, Tuvalılar, Tölengitler.

About Turkic Tribes Lived in South Siberia 10th. Century

Summary

The oldest bits of information on the pre-Islamic Turkish history are found in the Chinese sources. Relying on the information we acquire from these sources about Southern Siberia and nearby regions before the 10th century, we have specified two main periods in this work. The first period is the Hun period. This period provides information about the Ting-lings. The second period describes the old Kirghiz clans, groups such as the Tuvas and the Tolengits between the 6th and 10th centuries.

Keywords: The pre-Islamic Turkish history, Chinese sources, the Hun period, the Ting-lings Kirghiz clans, the Tuvas, the Tolengits.

Güney Sibirya bölgesi tarih öncesi çağlardan itibaren farklı insan topluluklarının yerleşim yeri olmuştur. Yazılı kaynaklar oluşmaya başladığında ise M.Ö. devirlerden itibaren bölgenin Türk kökenli boylar tarafından yurt edinildiğini görüyoruz. Her ne kadar yazılı kaynaklar meydana getirilirken uzak mesafede bulunmalarından dolayı bölge hakkında az bilgi verilse de yine de bunlar bize tarih sahnesinde bazı sonuçlara varma imkanı tanımaktadır.

Bölgenin doğu batı yönünde uzanan İpek Yolu'nun uzağında bulunması, büyük devlet ve imparatorlukların merkezinin uzakta kurulması stratejik öneminin azlığına işaret sayılmaktadır. Ancak, aslında durum böyle değildir. Tarihin en eski devirlerinden 10. yüzyıla hatta, günümüze uzanan kronolojik çizgide bir süreklilik görülmektedir. Yani en eski devirlerde yaşayan boyların isimlerini biz günümüz Güney Sibiryasında özellikle Gorno Altay, Tuva ve Hakasya özerk cumhuriyetleri ile civarlarındaki alanlarda bulabiliyoruz. Bölgenin maddi kültür değerleri açısından özellikle arkeolojik, etnolojik, antropolojik, dil malzemeleri açısından son derece zengin olduğu bilinmektedir. Bu konuda yüzlerce çalışma yapılmış ve yayınlanmıştır.

Bu çalışmamızda Çin kaynaklarında 10. yüzyıldan önce Güney Sibirya ve yakın çevresi hakkındaki bilgileri toplayıp değerlendirdik. İki ana döneme ayırarak inceleme yaptık. Çok uzun ve geniş olan Hun dönemi ki burada karşımıza Ting-ling'ler çıkmaktadır. Arkasından 6-10. yüzyıllar arası ağırlıklı olarak eski Kırgız boyları, Tuvalılar, Tölengitler gibi grupları ele aldık.

a-Hun Devrindeki (M.Ö.II.yy-M.S.V. yy) Boylar
Ting-ling'ler:

Büyük Hun İmparatorluğunun kurulmasıyla birlikte (M.Ö. 209) Orta Asya'nın doğusunda ve batısında yaşayan boylar onlara bağlanmaya ya da karşılıklı mücadeleye başlamışlardı. Dolayısıyla bu durum Çin kaynaklarına yansımış ve Güney Sibirya'daki boylar hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Bundan sonraki yüzyıllarda boyların Hunlarla savaş ve barış ilişkileri söz konusudur ve bu sebepten kaynaklar çoğu zaman onlardan doğrudan değil dolaylı haber vermektedir. Başka bir ifade ile Hunların devlet tarihi diğer boylarla içi içe gelişmiştir. Ting-ling'ler ve diğer boyların tarihinin Hunlarsız incelenmesi mümkün değildir.

Mo-tun tarafından Büyük Hun İmparatorluğu M.Ö. 209 (206) yılından sonra, Orhun nehri havzasında hızla geliştirilmeye başlandığında, etrafındaki değişik kavim ve boyları teker teker hakimiyeti altına aldı. Bu anda karşımıza konumuz itibarıyla Baykal Gölü'nün batısından Güney Sibirya'ya Yenisey havzasına hatta daha da batıya kadar uzanan sahada en eski Türk boylarından Ting-ling'ler çıkmaktadır. Ting-ling'lerin yönetici olan grupları da bu sahada yaşıyordu. Sonraki devirlerde onların batı grubu İrtiş Irmağı, güney grubu ise Gobi Çölünden Çin'e doğru yayıldı. Kuzey grubunu ise Baykal-Yenisey civarında yaşayanlar oluşturuyordu. Batı grubu önce Güney Kazakistan'a sonra Avrupa'ya, güney grubu Sarı Irmağın doğduğu yere doğru yayıldı. Onların Mo-tun devrinden önceki durumları hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Ancak, tabii ki diğer boylar gibi bunlar da birdenbire o anda ortaya çıkmamışlardı. Tarihin bilinmeyen karanlık devirlerinden Büyük Hun İmparatorluğunun kuruluşuna kadar varlıklarını sürdürüyor olmalı idiler. Ting-ling'ler her ne kadar milattan sonraki devirlere kadar varlıklarını devam ettirme başarısını gösterdilerse de tarihi kaynaklar boyla ilgili bize daima çok az malumat vermektedir. Fakat, konuyla ilgili önemli bir gerçek varsa o da araştırmacıların çoğunun dediği gibi daha sonraki asırlarda ortaya çıkan Kao-ch'e ve Töles boylarının onların devamı olduğudur. Yine Ting-ling'ler, Hu-te, Kırgız gibi diğer boylar arasında insan sayısı bakımından en kalabalık olanı idiler. Dolayısıyla daha fazla tarihi olaylarda rol oynamışlardır.

Tarihi kaynakların ilk ifadesine göre Ting-ling'ler, Hunların kuzeyinde idi.¹ Ancak, onların yaşadıkları kesinlikle tam olarak herhangi bir bölge veya yer adı verilmemiştir. Bu onların öncelikle Çinliler tarafından henüz yeterince tanınmadıklarını ve ayrıca çok geniş sahaya yayıldıklarını sonucunu göstermektedir. Daha sonraları Batı Türkistan'da Maverainnehir (K'ang-chü)'in kuzeyinde yaşıyor olduklarının ifade edilmesi fikrimizi desteklemektedir.² Neticede Ting-ling'lerin Baykal Gölü'nün batısından Yenisey Nehrinin kaynakları, Güney Sibirya ve Batı Kazakistan bozkırlarına kadar uzanan bir sahaya yayılmış olmaları söz konusudur. Diğer taraftan arkeolojik araştırmaların sonucuna göre M.Ö. XII-VII. asırlar arasında varlığını sürdüren Karasuk Kültürü'nün Ting-ling'lerin atalarına ait olduğu ileri sürülmektedir.³

Büyük Hun İmparatorluğu, Mo-tun'un tahta çıkıp kuvvetlenmesinden sonra Ting-ling'ler onlara bağlandı. Konuyla ilgili kaynakların hiç birinde Ting-ling'lerin, Hunlara bağlandığı tarih kesin olarak verilmemiştir. Bu sıradaki tarihî hadiseler kronolojik sırayla takip edildiğinde söz konusu bağlanmanın M.Ö. 206-201 yılları arasında gerçekleştiği sonucuna varılabilir. Mo-tun'un hücumuna maruz kalan Ting-ling'lerin, daha sonra yaklaşık yüzyıl kaynaklarda adlarına rastlanmamaktadır. Bunun sebebi hiç şüphesiz Büyük Hun İmparatorluğu içinde yer almaları ve bu devletin bir unsuru olup, her hangi bir isyan hareketinde bulunmamalarıdır.⁴ Dolayısıyla herhangi bir olaya karışmadıkları için Çin kaynaklarındaki belgelerde adlarının kaydedilmesine gerek görülmemiştir.

¹ SC 110 2893; HS 94A, s. 3753; B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1981. s. 375; Aynı Miel, "İlk Töles Boyları", *Bellekten*, 48, 1948, s. 795.

² W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 70-71; K. Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü* (terc. G. Karaağaç), İstanbul 1999, s. 19.

³ W. M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, Newyork 1939, s. 118-120; Tuan Lien-ch'en, "Siung-nu Memleketi Tusındaki Dinglingder", *Tanın Tarmaqtarı*, Almatı 1998, s. 121 vd.

⁴ SC 110, s. 2894-2909; HS 94A, s. 3754 vd ; Ögel, *Büyük Hun.....*, I, s. 391-442, II, 1-76; MacGovern, aynı eser, s. 111-168.

M.Ö. 101 yılında bir Çin elçisi Su Wu, Hun hükümdarı tarafından Baykal Gölü'nün kuzey taraflarına sürgüne gönderilmişti. Adı geçen elçi bir süre sıkıntı içinde bu bölgede yaşadıkdan sonra, Hun hükümdarının küçük kardeşi Yü-ch'ien ile karşılaştı. Adı geçen Hun prensi Baykal Gölü'nün kenarında avlanırken rastladığı Su Wu'ya gayet iyi davranmış, hatta onunla birlikte avlanarak yakınlaştıktan sonra deri elbiseler ve yiyecek malzemeleri gibi ihtiyacı olan şeyleri vermişti. Bu arada elçi ok ve yay yapımını öğrenmiş, avcılıkta ustalaşmıştı. Ancak, bir süre sonra söz konusu Hun prensi öldüğü zaman Çinli elçi yine zor durumda kaldı.⁵ Elçi sürgünde bulunduğu sırada Ting-ling'lerin arasında yaşamış olmalıdır. Wei Lüe adlı bir başka Çinli devlet adamı Han hanedanının imparatoru Wu-ti'nin saltanatı esnasında Hunlara sığınmıştı. Aslında onlar iki kişi olup ikincisinin adı Li Ling idi. Hun hükümdarı Li Ling'i Kırgızlara, Wei Lüe'yi ise Ting-ling'lere göndermişti. Böylece onları Çin'den uzak sahalara göndererek bir bakıma can güvenliklerini sağlamayı düşündü. Çin kaynaklarına göre kanında bozkırlılık olan Wei Lüe, Han hanedanının durumunu iyi bildiği için Hun hükümdarına danışmanlık yaptı. Bu yüzden Hun devletinde yüksek idareciler arasına katıldı. Arkasından da Güney Sibirya'daki Ting-ling'lerin üzerine idareci olarak tayin edildi.⁶ Wei Lüe, Hun hükümdarı Hu-yen-ti'nin tahta çıkışının yedinci yılından (M.Ö. 79) önce öldü. Ting-ling'ler üzerinde idarecilik süresi on yıldan fazla sürmüştür.⁷

1940 yılında Sovyet arkeologları, Güney Sibirya'daki Yenisey Irmağının yukarı ağzında kurulu Abakan şehrinin sekiz kilometre güneyinde Çin tarzında yapılmış bir saray buldular. 144 metrekarelik orta saray ve ilave 15 binadan teşekkül eden sarayın dış duvarlarının kalınlığı iki metre idi. Etrafta yine bir çok eşya ele geçmişti. Arkeologlar, söz konusu binanın tarzından ve tarihinden hareketle onun Li Ling ya da Ting-ling'ler üzerine gönderilen Wei Lüe tarafından inşa ettirildiğini iddia ettiler.⁸ Bunun da öncesinde 1927 yılından başlayarak yine Sovyet arkeologları Baykal Gölü'nün güney doğusunda şimdiki Buryat Muhtar Cumhuriyetinin merkezi Ulanude'nin güney batısına 16 kilometre mesafede Batı Han hanedanı devrine ait dört köşeli bir şehir kazdılar. Şehrin dört tarafı surlarla çevrili olup, batı duvarının uzunluğu 348 m, güney 216m, kuzey 194 m, doğu duvarını ise Selenga Irmağı yıkmış durumda idi. İki büyük, dokuz küçük ev inşa edildiği görülürken, çok sayıda ev eşyaları, at koşum aletleri bulundu.⁹

M.Ö. 72 yılında Çinliler ve Wu-sunlar aralarında ittifak yaparak, Hunları ağır bir yenilgiye uğrattılar. Hunlar, kırk bin insanlarını esir vermek zorunda kaldıkları gibi yedi yüz bin baş kadar hayvanlarını kaybetmişlerdi. Böylece Büyük Hun İmparatorluğu yavaş yavaş eski gücünü kaybedip zayıfladığında diğer Orta Asya'da yaşayan diğer boylar gibi Ting-ling'ler de adlarını tarih sahnesinde yeniden duyurmaya başladılar. Wu-sun'lar bağlı oldukları Hun Shan-yü'süne karşı isyan etmişlerdi. Bunun üzerine Hun hükümdarı onların yaşadığı Tanrı Dağlarına bir sefer düzenledi ve onları bozguna uğrattı. Fakat, geri dönerken ağır bir kış bastıracağı için Hunların çok sayıda insanı ve hayvanı öldü. Onların uğradıkları tabii felaket sonucu zayıflamasını fırsat bilen Proto-Moğollar doğudan, Wu-sunlar batıdan saldırınca Ting-ling'ler de kuzeyden yağmaya geldiler (M.Ö. 71). Neticede Hunların at, koyun ve sığırları yağmalandı. Hun halkının onda üçü, hayvanlarının onda beşi telef oldu. Bundan sonra Hunlar kendilerine bağlı boyları ve kavimleri tekrar hakimiyet altına alacak güç bulamadılar.¹⁰

Bundan sekiz yıl sonra da (M.Ö. 63) Ting-ling'ler Hunlara akın yaparken görülmektedir. Çünkü Hunlar, Çinliler ile yaptıkları savaşlar neticesinde epey yıpranmışlar zayıf düştükleri gibi Wo-yen-ch'u-ti hükümdar ile Hsi-yü-lüe-ch'i-wen-ch'ui arasında taht için tartışma çıkmıştı. Hun devlet adamları ikiye bölünüp onlar da iç savaşa katıldılar. Ting-ling'ler yine onların bu durumundan faydalanarak yağmalara girişmişlerdi. Üç yıl kadar süren yağmalar neticesinde binlerce kişi ve hayvanı alıp götürdüler. Onlara karşı on bin kişilik bir süvari birliği gönderen Hun

⁵ HS 74, s. 3003; Ögel, *Büyük Hun...*, I, 384.

⁶ HS 94A, s. 3781 vd.

⁷ Ögel, *aynı eser*, II, 5-76.

⁸ Tuan Lien-ch'en, *aynı eser*, 133.

⁹ *Aynı eser*, 134, 135.

¹⁰ HS 94A, s. 3787; Ögel, *Büyük Hun*. I, 385; McGovern, *aynı eser*, s. 168.

hükümdarı intikamını alamadı. Ancak, kuzey bölgelerinin soğuk ve karlı buzlu dağları arasında Ting-ling'ler çok çabuk kayboluyorlardı. Bazen de Hunlar onları yakalıyorlardı.¹¹

Yukarıda bahsettiğimiz hadiselerle bakarak Ting-ling'lerin M.Ö. 71-51 yılları arasında yaklaşık yirmi yıl bağımsız bir şekilde yaşadıklarını söyleyebiliriz.

Hun devlet meclisinde ağabeyi Hu-han-ye (M.Ö. 58-31 arasında hüküm süren Hun Shan-yü'sü) ile anlaşmazlığa düşen Chih-chih Shan-yü, kendisine bağlı kütlerle batıya doğru ilerlemişti. Bu yönde ilerlerken karşılaşmış mağlup ettiği ilk kütle Kırgızlar oldu. Onların bölgesinde merkezini kurduktan sonra M.Ö. 49 yılında Ting-ling'leri de mağlubiyete uğratarak kendine bağlamayı başardı. Ona bağlanan bir diğer Türk boyu ise Wu-chie'ler idi. Ting-ling'ler ise o sırada daha kuzeyde yaşıyorlardı.¹² Chih-chih'nin M.Ö. 36 yılında Batı Türkistan'a kadar uzanan bir Çin ordusuna yenilerek öldürülmesinden sonra Ting-ling'lerin serbest kaldığı, ancak bir süre sonra tekrar kuvvetlenen doğudaki Hu-han-ye'ye bağlandıkları düşünülmektedir.¹³

M.S. 85'te Hunlar iyice zayıflamış, Orta Asya'da hakimiyeti ellerinden kaçırmışlardı. Kuzeydeki Ting-ling grubu yine kuzeyden onlara saldırdı. Bu sefer durum biraz farklıydı. Çünkü doğudan Hsien-pi'ler de batıya doğru ilerlemişler ve Hunların başkentini ellerine geçirmişlerdi. Ting-ling'lerin bundan sonraki iki yüzyıl içinde Orhun bölgesini kendilerine mekân edindikleri söylenebilir. Aynı Hsien-pi'ler, III. asır başlarında Ting-ling'leri yeniden kuzeye eski topraklarına çekilmek zorunda bırakmışlardı.¹⁴

Hazırladığı bir ihtilal ile Çin imparatoru olan Wang Mang (M.S. 6-23), Hunlara karşı kullanmak üzere bazı kuzeyli boyları Çin'in T'ai-chün bölgesine yerleştirdiğinde, söz konusu boyların arasında bazı Ting-ling'ler de vardı. Han hanedanı tahtını zorla ele geçirdikten sonra Hunlara karşı büyük bir sefer tertip etmek istemiş, komutanlarından Yen Yü'yü, Wu-huan Ting-ling gibi boylardan oluşan bir orduya kumanda etmesi için görevlendirmişti. Ordu T'ai garnizonunda kaldığında Çinli kumandan Ting-ling ve Wu-huan'ların kadın ile çocuklarını burada rehin tutarak onların savaşmalarını ve her hangi bir isyana kalkışmalarını önlemeyi garanti altına almıştı. Ancak, rehin kalan halk oranının suyu ve toprağından hoşlanmamış, uzun süre kalacaklarını düşünüp kendilerinin başka bir yere gönderilmesi için izin istemişti. Fakat, Wang Mang izin verince, isyan edip kaçtılar ve yağmalar yaptılar. Bunun üzerine garnizonda kalanların hepsi öldürüldü. Arta kalanlar Wang Mang'dan intikam almak için birleştiler. Fırsattan yararlanmak isteyen Hunlar, onların cesur şeflerini kendi subayları olmak için teklifte buldular. Sonuçta boyları oluşturan insanların hepsi Hunlara bağlandı.¹⁵

V. yüzyıldan sonra kuzeyde yaşayan Türk boylarının adlarının artık Töles boyları ile beraber geçtiğini görmekteyiz. Bu yüzyılın başında Tabgaç (T'o-pa)'larla birleşerek, Juan-juan'lara hücum eden Kao-ch'e'lara Ting-ling adının verildiğini bazı kaynaklar bildirmektedir.¹⁶

Tabgaç devrinde kuzeyde yaşayan Türk kavimlerinin adları Kao-ch'e - Ting-ling şekliyle birleşik yazılmıştır.¹⁷ Bu da bize Ting-ling-Kao-ch'e - Töles devamlılığını ve bağlantısını göstermektedir.¹⁸

Başka bir enteresan kayıt da Proto-Moğol Wu-huan'ların kendi ülkelerinde suç işleyenleri, Wu-sun'lar ile Ting-ling'ler arasındaki ırmak ve dağların bulunmadığı yılanların kaynaştığı, insanın yaşamasına imkan olmayan ıssız çöle sürerlerdi ifadesidir.¹⁹

Hunlar zayıflayınca onlardan bir kısmı Çin'in kuzeydeki eyaletlere doğru gidip yerleşmişti. Kansu'daki Hunların arasında Ting-ling'lere de tesadüf edilmektedir. Ting-ling'ler M.S. 60'ta Sha-chou'da oturuyorlardı. V. yüzyılda yine Kansu'da görülmektedirler.

¹¹ HS 94A, s. 3788-3789.

¹² HS 94B, s. 3795-3799.

¹³ Tuan Lien-ch'en, s. 138-139; McGovern, s. 188;K. Czegledy, s. 48, 49, 56, 57.

¹⁴ HHS 89, s. 2950; McGovern, s. 274.

¹⁵ HHS 90, s. 2981; Ögel, *Büyük Hun...*, I, s. 387-388.

¹⁶ Nan Ch'i Shu, 59, 1b-a.

¹⁷ Maenchen-Helfen, "The Ting-ling", HJAS, 1939, s. 83.

¹⁸ Ayrıca Maenchen-Helfen, 77-86 ve de O. Franke, II, s. 87, III, 249.

¹⁹ HHS 90, s. 2980; SKC 30, s. 833; Ögel, *Büyük Hun...*, I, s. 388-389.

M.S. 177'yi takiben Hsien-pi'leri ağır bir bozguna uğratan Çinli kumandan Tan Shih-huai, daha sonra Güney Sibirya'daki Ting-ling'leri de mağlup etmişti.²⁰

M.S. 265-419 arasında hüküm süren Chin hanedanı devrinde Kansu'nun kuzeyinde Ting-ling'ler bulunuyordu.²¹ Söz konusu gruplar IV. asrın ortasında Çin'in Ho-pei eyaletini işgal edip orada Chung-shan mevkiinde yerleşmişlerdir.²² Buradan Kuzey Çin'in değişik bölgelerine nakledilerek dağıtılmışlardır. 357 yılında Töleslerle birlikte Mu-jung Devleti tarafından bozguna uğratıldıkları bildirilmektedir.²³ 397 yılında Tabgaçların kaynaklarında adları geçmektedir.²⁴ Bunlardan bir kısmı 399 yılında Tabgaçlara teslim olmuştur. 418'de başka kavimlerle birlikte kuzeye karşı savaşa çıkmışlardır. Yine aynı Tabgaç devrinde bu devlet içinde görünen Ting-ling'li şahıslar ve Yü-shan'da büyükçe gruplar zikredilmektedir.²⁵ 447 yılında bunlardan 3 bin aile An-chou (Ho-pei)'dan Shan-hsi'deki başkente nakledildiler.²⁶ On yıl sonra birkaç bin kişi Ching-hsing'de isyan ettiler.²⁷ Çin kaynaklarına göre Çin Seddi'ne yakın bölgelerde yaşayanların dillerinin Hun ve Kao-ch'e'lara benzerdi.²⁸

Liang hanedanı devrinde Doğu Türkistan'daki Shan-shan (Çerçen) bölgesinin kuzeyinde de Ting-ling'lerin adından bahsedilmektedir. Artık, bunlar Kao-ch'e boyları olmalıdır.²⁹ Ayrıca Mo-kuo anlatılırken dolaylı olarak Ting-ling'lerden bahsedilmektedir.

M.S. 350'li yıllarda Çin Kaynakları Ting-ling'leri üç ayrı bölgede göstermektedir. Biri Gobi Çölünde, ikincisi Baykal Gölü'nün güneyinde üçüncüsü Kazakistan bozkırlarında bulunmakta idi.³⁰

Ting-ling'lerin M.S. 350 dolaylarında Güney Kazakistan'a göç etmelerinin sebebi belli olmakla birlikte Hunların Avrupa'ya doğru hareketlenmelerinden doğan boşluğu doldurdıkları anlaşılmaktadır. Sır Derya'nın kuzey sahalarında yerleşen bu grup daha sonra M.S. 460'larda Doğu Avrupa'ya doğru ilerleyecek ve Bizans kaynaklarındaki adıyla tarih sahnesinde artık Ogur adıyla anılacaktır.³¹ Söz konusu sahadaki On Ogur şehri Beketh, Soğdlarla Ogurlar arasında sınır idi. 460 civarında Moğolistandaki Juan-juan'ların batı yönüne doğru hareketleri Sabir (Savir)leri kımıldatacak, onlarda Ogurları batıya iteceklerdi.³²

Üçüncü Ting-ling grubu kesin bir şekilde kuzey kolundan ayrılarak Hunlar, Gök-Türkler hatta Gök-Türklerin bazı boyları gibi güneydeki Çin sınırına göçtü. Ting-lingler, artık Çinlilerle doğru- dan temasa başladıklarında kendi adları Ti-li olarak anılmaya başlamıştı. Daha sonra bu ad Tie-le (Töles) haliyle yüzyıllarca Çin kaynaklarında kullanılacaktır. Dolayısıyla Tölesler, Ting-ling'lerin devamıdır denilebilir. Bu durum her şeyden önce Ting-linglerin kuzey grubu ile ilgilidir. Çinliler, güneyde kendi sınır boylarındaki Ting-ling'lerin daha sonraları Tie-le olduğunu belirtirler. Ayrıca Kao-ch'e adını kullanmaları ve bunu Ting-linglere genelleştirmeleri de söz konusudur. Zaten coğrafi açıdan bakıldığında Ting-ling - Kao-ch'e - Töles (T'ie-le) devamlılığı tamamen söz konusudur.

Genelde hayvancılıkla uğraştıkları bildirilen Ting-ling'lerin, deri ihracatı yaptıkları, Çin'e vergi olarak at ve fare derisi getirdikleri ifade edilmektedir.³³ Çinlilerin kuzeyde yaşayan kavimler hakkında doğru bilgi vermedikleri, hatta oralarda yaşayanları abartarak tanımladıkları

²⁰ McGovern, s. 306.

²¹ Chin Shu, 87, 1308.

²² Chin Shu, 124, 1394.

²³ Chin Shu, 110, s. 1368.

²⁴ Wei Shu, 2, s. 39, 40.

²⁵ Wei Shu, 3, s. 51-53.

²⁶ Wei Shu, 4, 74, 81, 102.

²⁷ Wei Shu, 5, s. 115.

²⁸ Wei Shu, 103, s. 2307.

²⁹ "Mo-kuo Devletine Han devrinde Chü-mo derlerdi. Seçme askerleri 10 bin kişiden fazladır. Kuzeyde Ting-ling'ler komşudurlar.... Batıda ise İran ile komşudurlar..." LS, hsi-yü; Ögel, *Büyük Hun*, I, s. 390.

³⁰ K. Czegledy, 19, 48, 49, 56, 57.

³¹ Czegledy, s. 20.

³² Czegledy, s. 21.

³³ Wei Shu, SKWC, TC.

bilinmektedir.³⁴ Bu yüzden onları dizlerine kadar kılla örtülü, vücutlarının ata benzediği için çok koştukları, saçlarının kıvrıkcık oldukları, at gibi tırnakları olduğu vurgulanmıştır.

Chien-k'un'lar:

Çin kaynaklarına göre Kırgızların ataları olan Chien-k'un'lar, Semerkand Krallığı (K'ang-chü)'nin kuzey batısında olan Ch'ien-k'un'ların devletinin otuz bin iyi yetmiş askeri bulunmaktadır. Hayvancılıkla uğraştıkları gibi sürülerini takip ederek yaşarlar, kürk hayvanları çoktur. Olağanüstü güzel atlara sahiptirler.³⁵ Chien-k'un'lara ayrıca aşağıda Kırgız bahsinde değinilecektir.

Hun-yü'ler:

Büyük Hun İmparatorluğunun hükümdarı Mo-tun, kuzeye dönerek hakimiyeti altına aldığı boylar arasında Hun-yü'lerin adı geçmektedir. Bundan sonra bir daha adlarına rastlanmaz.³⁶

Büyük Hun İmparatorluğu dönemin de adı geçen diğer boylar Ch'ü-she, Ko-k'un Hu-chieh gibi boylardır.³⁷

Hu-chie ülkesi, Tanrı Dağlarının batı kısmından ve İli ülkesinden kuzeyde Tarbagatay Dağları çevresinde idi³⁸ ve Chih-chi tarafından M.Ö. 43-36 arasında bozguna uğratılmışlardı.

b- Gök-Türk ve Uygur Devri Boyları (6-9 yy.lar)

Az'lar:

697 yılında Çinliler, Türgişler ve Kırgızlar kendi aralarında I. Gök-Türk Devletine karşı hücumla geçmek üzere anlaştıkları zaman Kırgızlar üzerine sefer tertiplenmişti. Bu seferden önce Tonyukuk, o toprakları daha iyi tanıyan bir rehber aramış ve Az boyundan birini bulmuştur. Kılavuzdan Az ülkesinin yolunun Anı Irmağı kenarında olduğunu öğrendi. Ancak yolu bir atın geçebileceği kadar dar idi. Kendisi o yoldan bir kez geçtiğini söyleyince Tonyukuk "bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz" dedi. Gök-Türk ordusu yürüdü ve Ak Termel Irmağını geçerek zaman kazandı. Arkasından son derece zorlu bir yolculuktan sonra Kırgızları uykuda bastılar. Bu arada kılavuz yanıldığı ya da yanlış bilgi verdiği için boğazlanarak öldürülmüştür.³⁹ 711 yılında Türgişler mağlup edildikten sonra Az halkı da düzene sokulmuştu. Onların ve ve Türgişlerin kaganı tayin edilen Bars Bey, Bilge ve Kül Tegin'in kız kardeşleriyle evlenmesine rağmen isyan edince üzerine ordu gönderilmiş ve hükümdarları öldürülmüştür. Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az ve Kırgız boyları yeniden teşkilatlandırılmıştı.⁴⁰ Azların, Türgişlerin kuzeyinde Kırgızlarla aralarında olduğunu tahmin ediyoruz. Bolçu savaşından sonra Türgişlerin içinde Az valisi ki, o esnada Türgiş kaganının kumandanlığını yapıyordu ve Kül Tegin tarafından yakalanmıştı (711).⁴¹

715 yılında Azlar, II. Gök-Türk Devletine karşı isyan etmişlerdi, Kül Tegin otuz bir yaşında olduğu sırada cereyan eden savaşlarda Karlukları mağlup ettikten sonra Az boyunun üzerine yürüdü. Kara Göl'de yapılan savaşta Alp Şalçı Kır atına binen Kül Tegin, hızla Azlara saldırmış ve onların reisi İlteberi yakaladığı halkını da mahvetmişti.⁴²

Chü:

Chü boyu, Bayırkuların kuzey doğusunda yaşıyordu. Onlara göre beş yüz li yani yaklaşık 235 km. mesafede, altı günlük yolda idiler. Topraklarında ağaçların çok sayıda mevcut olduğu bildirilen Chü'ler otluk araziye sahip değillerdi. Ancak daha çok topraklarında yosun vardı. Otsuzluktan dolayı at ve koyun beslemeyen Chü insanları geyikleri evcilleştirmişlerdi. Geyikleri arabalara koşarlar ve sürerlerdi. Arabaları üç dört adam kullanırdı ya da binebilirdi. Geyiğin derisinden

³⁴ C. Türkeli, *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları*, s. 28-39.

³⁵ SKC 30, s. 863; Ögel, *aynı eser*, s. 378.

³⁶ SC 110, 2893; SKC 30, s. 863; Ögel, I, s. 375.

³⁷ Bu devirde varlığını devam ettiren diğer küçük Türk boyları için ayrıca bkz. McGovern, s. 111, 112, 120. M. Mori, "The Account of the Tingling in Hsi-jung-chuan of the Weilio", *Toyo Gakuho*, 30 (1957), s. 82-109; Czegledy, s. 48.

³⁸ M. Mori, "The Account of the Tingling in Hsi-jung-chuan of the Weilio", *Toyo Gakuho*, 30 (1957), s. 82-109; Czegledy, s. 48.

³⁹ T, 23, 24.

⁴⁰ KT D, 19, 20; BK D, 16, 17.

⁴¹ KT D, 38; BK D, 26.

⁴² KT K, 2, 3.

elbise yaparlar. Topraklarındaki yosunları yerlerdi. Ağaçlardan ev yaparlar asil olan olmayan hepsi bu evlerin içinde otururdu.⁴³

Çik:

Kitabelerde 709 yılında ilk defa adlarından bahsedilen Çikler, Kırgızlarla yakın bölgede Yenisey civarında yaşıyorlardı. Bilge Kagan, onlar üzerine sefer tertiplemiş ve Örlen adlı mevkiye savaşmıştı. Neticede devlete bağlanmışlardır.⁴⁴

II.Gök-Türk Devletinin yerine kurulan Uygur Kaganlığının da hükümdarı Bayan Çor (Mo-yen Çor) 750 yılında Çiklerin üzerine yürüdü. İkinci ayın on dördünde Kem Irmağı'nın kenarında onlarla savaşmıştır.⁴⁵ 751 ve takip eden zaman sürecinde bu sefer bir tutuku kumandasında bir ordu gönderdi.⁴⁶ Neticede Çiklerin ülkesinde ileri karakollar kuran Bayan Çor, bu bölgeye tamamen kendine bağlamayı başarmıştır. Hatta onların üzerine tutuk, ışbara, tarkanlar tayin etmiştir.⁴⁷ Diğer yandan X. asırda ortaya çıkan İrtiş Irmağı civarındaki Kimeklerin, Çiklerin devamı olduğu düşünülmüştür.⁴⁸

Kırgızlar:

Kırgızların eski yurdu yani esas anayurtları Kögmen Dağlarının kuzeyi, Yenisey Nehrinin kollarından Kem havzası idi.

Kırgız adı etimolojik çalışmalarla etüd edilmiştir.⁴⁹ Ancak, günümüze kadar kesin neticelere hala varılamadığı görülmektedir. Bu filolojik mesele ise de araştırmaların neticesinde kelime anlamı olarak Kırgız adının kır-gezmek'ten veya Kırk Oğuz'dan geldiği konusunda önemli fikirler olduğunu söyleyebiliriz. Çince metinlerde ise Kırgız ismi ilk defa Ke-k'un olarak kaydedilmiştir.⁵⁰ Bu Kırgız isminin tarihte bilinen ilk transkripsiyonudur. Daha sonra Chien-k'un şeklinde zikredildiğine rastlıyoruz.⁵¹ Gök-Türklerin ilk zamanlarında (555'lerde) Ch'i-ku⁵², 648 yılı dolaylarında Chie-ku⁵³, Büyük Uygur Kaganlığı döneminde (744-840) Chie-ku, Hsia-chia-ssu, Chia-chia-ss⁵⁴ ve Ho-ke-ssu⁵⁵ gibi isimlerle yazılmışlardır. Bunların hepsi Kırgız isminin değişik transkripsiyonlarıdır. Fakat, WHTK'da⁵⁶ verilen Ho-ke-ssu okunuşu Kırgız ismine en yakın olanıdır. 603 yılı dolaylarında Töles boyları için verilen listede geçen He-ku'ların ki, bunlar Tanrı Dağlarındaki Pai-shan'ın (Aktağ'ın) kuzey eteklerinde yaşıyorlardı.⁵⁷

Kırgız isminin son transkripsiyonu He-ke-ssu'ya yakınlığından dolayı söz konusu tarihte bu adla anıldıkları sonucunu ortaya koymaktadır.⁵⁸ Bu durum Kırgız ismi konusunda yeni bir fikir verdiği gibi aslında aşağıda bahsedilen onların Türk kökenli olmadıkları konusundaki iddialara en iyi cevaptır. Bunun yanında Kırgız adının yüzyıllar boyu devamlılığını göstermesi bir başka enteresan noktadır.

Kırgızlar, bilinen tarihte ilk defa Büyük Hun İmparatorluğunun Shan-yü'sü Mo-tun zamanında zikredilmişlerdir.⁵⁹ Buna göre Hunların kuzeyinde bulunan Kırgızlar, Ting-ling, Ch'ü-she, Hun-yü, Hsin-li gibi boylar arasında yaşıyorlar ve Ke-k'un ismiyle adlandırılıyorlardı. Muhtemelen

⁴³ HTS 217B,s.6146; WHTK 2699b; TT 1081b.

⁴⁴ BK, D, 26

⁴⁵ Şine Usu, D, 7.

⁴⁶ Şine Usu, D, 10, 11.

⁴⁷ Şine Usu, G, 2.

⁴⁸ Kafesoğlu, *aynı eser*, s.177.

⁴⁹ Mesela bkz. L. Ligeti, *Kırgız İsminin Menşei*, *Türkiyat Mecmuası*, I,1925, s.231-249; L.Bazin, *Les Calendriers Turc Ancien et Mediavaux*, Lille 1974, s. 103; E.G.Pulleyblank, *The Name of the Kirghiz*, *Central Asiatic Journal*, 34, 1990, s.98-109.

⁵⁰ SC 110, s. 2893 HS 94A, s.3753.

⁵¹ HS 94B, s. 3800; HTS 215B,6149; WHTK 2724a; TC 6729c.

⁵² CS 50, s.909.

⁵³ CTS 194A, s. 5165; HTS 215A, s.6041.

⁵⁴ WHTK 2724a,b; TC aynı yer; HTS 217B, s. 6149-6159.

⁵⁵ WHTK 2724b.

⁵⁶ 2724a,b.

⁵⁷ SS 84, s. 1879; PS 99, s. 3303.

⁵⁸ TFYK 996, 6a.

⁵⁹ SC 110, s. 2893; HS 94A, s. 3753.

M.Ö. 203 yılı dolaylarında adını saydığımız diğer kabilelerle bağlanan Kırgızlardan bundan sonra bahis yoktur. Bu esnada Altay dağlarının kuzeyinde Kem ırmağı civarında yaşıyorlardı.⁶⁰

M.Ö. 46 yılında Chih-chih Shan-yü tarafından mağlup edilen Kırgızlar, bu hükümdara itaat etmek zorunda kalmışlardı. Bu sefer Chien-k'un adıyla zikredilen Kırgızlar, Chih-chih tarafından yenilince devletin doğusundaki asıl merkezine 7 bin li (3710 km) mesafede bir yere çekilmişlerdi. Güneydeki Kuca (Ch'ü-she)'ya ise beş in li (2650 km) uzaklıkta idiler.⁶¹ Söz konusu bölge Altay dağlarının kuzeyine ve Tannu-ola (Sayan) Dağlarının batısına düşmektedir. Kırgızlardan haber alamadığımız bunun öncesi devirde Wu-sun'ların yaşadığı Isık Gölün kuzeyine doğru yayıldıkları ve Chih-chih Shan-yü tarafından mağlup edilince tekrar eski yerlerine döndükleri anlaşılmaktadır.

M.Ö. 99'da iki Çinli general Li Ling ve Wei Lü, Çin'deki Han hanedanından kaçıp Hunlara sığındıkları zaman, Hunlar, bu generallerden Wei Lü'yü Ting-ling'ler üzerine, Li Ling'i ise Kırgızlar üzerine idareci tayin ettiler.⁶² Bunlardan başka Hun döneminde Kırgızlarla ilgili kayıt yoktur. Hiçbir yerde ve olayda adlarından bahsedilmemektedir.

Kırgızların, Gök-Türk Devletinin kuruluşundan itibaren tarihî metinlerde yeniden yer almaya başladığı görülmektedir. Aslında Kırgızların Gök-Türk Devleti kurulmadan önce menşe efsanelerinde adlarına tesadüf edilmektedir. Gök-Türklerin ikinci menşe efsanesinde Abakan nehri ile Kem Nehrinin arasında yaşadıklarından bahis vardır. Buna göre: "Gök-Türklerin atalarından Nishih-tou'nun oğullarından birisi değişip, beyaz ördek olmuştur. Unvanları Ch'i-ku idi. Ve Abakan (A-fu) Suyu ile Kem (Chien) Suyu arasında yaşıyorlardı."⁶³ Efsanevî kayıt olması sebebiyle fazla ilmi değeri bulunmayan bu bilgiden yine de Kırgızların 552 yılından önceki dönemde Kem Nehri ile Abakan Irmağı arasında yaşadıkları sonucunu çıkarmak mümkündür. Ayrıca bu bilgi Kırgızların Türk olmadıkları ileri sürenlere karşı, Gök-Türklerle olan yakınlığını göstermesi açısından son derece mühimdir.

552 yılı dolaylarında Gök-Türk devletinin kuruluşu esnasında Kırgızların adı tarihi kayıtlarda geçmemektedir. Ancak, 553 yılında Gök-Türk devletinin başına geçen Mukan Kagan, 555 yılında devletini hızla büyütme başlamıştı. Bu yılda doğudaki Ch'i-tan (Kıtan) kavminin yenilmesinden sonra Mukan'a kuzeylerindeki Kırgızlar itaat etmişlerdi. Aynı sırada Kırgızlar Baykal Gölü civarında yaşıyorlardı. Kaynaklarda Kırgızlar üzerine her hangi bir seferden bahsedilmemesi ve Mukan Kagan'ın diğer zaferlerinden farklı olarak "itaat altına alındı" ifadesinin kullanılması⁶⁴ onların kendiliğinden hızla yükselen Gök-Türk Devletine bağlandığı fikrini ortaya çıkarmaktadır.

568 yılında Bizans elçisi Zemerkhos, Batı Gök-Türklerini idare eden İstemi Yabgu'nun yanına Tanrı Dağlarının kuzeyindeki Aktağ'a gittiğinde kendisine bir Kırgız kızı sunulmuştu.⁶⁵

572 yılında Mukan Kagan ölünce onun yas törenine katılan kavimler arasında Kırgızlar da vardı. Çin kaynaklarının haber vermediği bu hadiseyi Orhun Abidelerinde bulabiliyoruz.⁶⁶

630 yılında Batı ve Doğu Gök-Türk devletleri yıkılarak Çin'deki T'ang hanedanına bağlanmışlardı. Neticede Orta Asya'da yaşayan Türk boyları bağımsız hareket etmeye başladılar. Sir Tarduşlar bunların en kuvvetlisi idi. 627 yılını takip eden zaman sürecinde Sir Tarduşlara bağlandığı anlaşılan Kırgızlar onlar tarafından gönderilen bir ilteber tarafından idare ediliyorlardı. Ayrıca Ch'i-hsi-pei, Chü-sha-p'o-pei ve A-mi-pei adlarında üç Kırgız idareci de yönetimde söz sahibi idi. Diğer boyların çoğu onlara itaat etmişti. Bu arada Gök-Türk hanedanından Ch'e-pi Tegin, Karluk ve Kırgız (Chie-ku) gibi Türk boylarını kendine bağlayarak kuvvetlendi.⁶⁷ Daha sonra kendini kagan ilân eden söz konusu tegin Çin'deki T'ang İmparatorluğunun entrikaları neticesinde pasifize

⁶⁰ HS 94B, s.3800.

⁶¹ HTS 217B, s.6149; TC 6729c; WHTK 2687a.

⁶² Li Ling'in biyografisi HS 54 s.2450-58'de bulunmaktadır.

⁶³ CS 50 s.908; PS 99, s.3285; TT 1067c.

⁶⁴ TCTC 166, s.5140; CS 50, s.908; PS 99, s.3285; TT 1067c.

⁶⁵ L.Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya* (trc. S.Karatay) Ankara 1986, s.66.

⁶⁶ KT, doğu,4 ve BK,doğu, 5.

⁶⁷ CTS 194A, s.5165; HTS 215A, s.6041.

edilmişti. 648 yılında cereyan eden bu hadiseler neticesine Karluk, Sir Tarduş, Bugut (P'u-ku) ve benzeri Türk boylarını elçi gönderip Çin imparatoruna hediyeler sunmuşlardı. Kırgızlar da bu esnada elçi göndererek Çin imparatoruna kendi ülkelerinde yetişen mallardan hediye verdiler. Arkasından reisleri ilteber unvanlı Shih-po-ch'ü A-chan adlı şahıs T'ang sarayına geldi. İmparator T'ai-tsung onun şerefine eğlence tertip etti. 650 yılını takiben Gök-Türk ülkesi askerî valiliklere bölündüğü zaman Kırgız (Chien-k'un) askerî valiliği de ihdas edildi. Kırgız reisi ilteber, askeri vali ve sol istihkam (savunma) generali ve de Li-yen-jan Tu-hu olarak tayin edildi. Bundan sonra imparator Kao-tsung zamanında (650-683) tekrar Çin sarayına elçi gönderdiler.⁶⁸

708 yılında Kırgızlar tekrar Çin'e elçi göndererek kendi ülke mallarından sundular. Arkasından 713-755 yılları arasında tam dört kere daha Çin sarayına elçiler yollayarak hediye verdiler. 758'de Uygurlar tarafından yenilerek itaat altına alındılar. Bundan sonra Büyük Uygur Kaganlığına dahil olduklarından Çin ile resmî temas kuramamışlardır. Uygur hakimiyeti altında Kırgızların adı Chia-chia-ssu şeklinde değişti. Anlamı sarı-kızıl yüzlü demek idi. Bu esnada Kırgızlar, yine de Karluk, Tibet, İran (Ta-shih) gibi boy ve devletlerle münasebetlerini devam ettirdiler. Uygurlar, onların reisi A-je'ya makam ve unvanlar vermişlerdi. Zamanla Uygurlar kuvvetten düşünce A-je kaganlığını ilan etti. Bunun üzerine Uygurlar bazı kumandanlarını göndererek isyanı bastırmak istedilerse de Uygur kumandanları kuvvetli Kırgız ordularıyla baş edemediler. Üstelik Uygur kumandanlarından Küllüg Baga (Chü-lü Mo-ho), Kırgız kaganı A-je'ya rehberlik ederek Uygur kaganının merkezini bastırttı. Yenilen Uygur kaganı Ho-sa öldürüldü (840). Diğer bütün Uygur kumandanları ve teginleri de mağlup olmuştu. Uygurların altından otağı ve Çin asıllı T'ai-ho prensesleri Kırgızların eline geçti. Daha sonra Kırgız kaganı kendi merkezini Burası Uygur kaganının merkezine on beş günlük mesafede olan Lao Dağının güneyine nakletti.⁶⁹ 840 yılının Eylül ayında Kırgızların ani hücumuna maruz kalan Uygurların bir kısmı güneye doğru ilerlemiş, 60 li genişliğindeki bir alana yayılan kütleden Çin halkı çok korkup, kendi ülkelerinin içlerine kaçmaya başlamıştı. Mağlup Uygurlardan Üge, 841 yılının baharında kaganlığını ilan ederek ordugahını Ts'o-tzu-shan'da kurdu. Bu sırada Çinli devlet adamı Li Te-yü devreye girmiş ve Uygurların eskiden Çin'e yaptığı yardımları hatırlatarak onların himaye edilmesini sağlamıştı.

Kırgızlar, elde ettikleri büyük zaferden bir yıl sonra on tarkandan oluşan bir elçi heyetini Çin'e gönderdiler. Heyetin gayesi Kırgızlarla Çin arasında iyi ilişkiler tesis etmek ve Uygurların elinden alınan T'ai-ho prensesi iade etmek idi. Ancak, Uygur kaganı Üge, Kırgız elçilik heyetini yolda bastı ve tarkanların hepsini öldürerek, adı geçen prensesi ele geçirdi.⁷⁰

Bu arada Çin imparatoru yiyecek sıkıntısı çeken Uygurlara yirmi bin ölçek tahıl vermiş, fakat yerleşmeleri için Çin'in içlerine girmelerine müsaade etmemişti. Akabinde Uygurlar arasında anlaşmazlıklar çıktı ve istikrarlı bir devlet kuramadılar.⁷¹

Kırgızlar, yaklaşık bir asır süren Büyük Uygur Kaganlığına son vererek Ötüken bölgesini ele geçirmişlerdi. Akabinde bağımsızlıklarını ilerletmek ve sağlam bir devlet kurmak için harekete geçtiler. Çin'deki T'ang hanedanıyla iyi ilişkiler kurma teşebbüsleri, arta kalan Uygurların kaganı Üge tarafından elçileri öldürülmek suretiyle başarısızlıkla sonuçlandı. Bunun üzerine 842 yılının sonbaharında Kırgızlar, T'ang hanedanına bir elçi daha göndererek, T'ai-ho prensesin durumunu sordular ve öldürülen tarkanların intikamı için Uygurlara saldırmak üzere izin istediler.⁷² Çünkü Uygurlar, o sırada Çin'in himayesinde idi.

Buna rağmen Üge Kagan her fırsatta T'ang imparatorluğu topraklarına saldırıyordu. Neticede çeşitli entrikalarla Üge Kagan'ı zor duruma düşüren Çinliler, Sha-t'o ve Ch'i-pi gibi kendi idareleri

⁶⁸ HTS 217B, s. 6149; TC 6729c; WHTK 2724c.

⁶⁹ HTS 217B, s. 6149-50; WHTK 2724c.

⁷⁰ TFK 997, 14a; TCTC 246.

⁷¹ Bu hadiselerin teferruatı için bkz. Li Te-yü, s. 47 vd.

⁷² TCTC 246: gönderilen elçinin adı T'a-pu-he-tsu idi ve bu elçi Çinlilere şöyle dedi: "Daha önce T'ai-he prensesi size teslim etmek için Tu-lü-shih-he ve diğerlerini göndermiştik. Fakat, şimdiye kadar onlardan hiç haber gelmedi. Onlar sarayımıza kadar varabildi mi? Yoksa kötü adamlar tarafından yakalandılar mı? Bunun hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Şimdi biz ordularımızı göndererek aramaya çalışıyoruz. İster göğe çıkmış olsunlar, isterse yerin dibine girmiş olsunlar, biz onları muhakkak arayıp bulacağız. Bundan başka Kara İrmak (He-le ch'uan)'a göçüp Uygurların eski memleketlerinde oturacağız. Ayrıca onların hakimiyetleri altında bulunan Kuca, Beşbalık Ta-tan gibi beş kabilenen yerlerini elde edeceğiz."

altındaki boylarla harekete geçerek Üge Kagan'a baskın düzenlediler. Çarpışmalar sırasında yaralanan Üge, T'ai-ho prensesi ve diğer ağırlıklarını savaş meydanında bırakarak Hei-ch'e-tzu (Kara Arabalı Oğulları) kabilesinin yanına sığındı. Çinli prenses de kendi ülkesine teslim edildi.

843 senesinin başlarında Kırgızlar, Chu-wu-he-suo başkanlığında bir elçilik heyetini daha T'ang hanedanına yollayarak yeni kurdukları devletin tanınmasını istediler.⁷³ Adı geçen elçi üç sene sonra T'ang hanedanı başkentine varabildi. İmparator onun gelişinden çok memnun olmuştu. Hemen teşrifat işlerinden sorumlu vezir Chao Fan'a Kırgız ülkesine gitmesini emrettiği gibi, Li Te-yü'ye Kırgızlar hakkında teferruatlı bir rapor hazırlamasını emretti. Chao Fan'ın götürmesi için imparator tarafından Li Te-yü'e bir ferman hazırlatıldı. Fermanda imparator Kırgız kaganının sağlık başarı ve mutluluk içinde olmasını diliyor ve sonra, onun başarılarının ününün Çin sarayının kapılarına kadar ulaştığını belirtiyor, arkasından Kırgız kaganının cesaretini, aklını kabiliyetini övüyordu. Bundan sonra tarihin derinliklerinden o vakte kadar meydana gelen Kırgız-Çin ilişkilerini açıklayarak, bütün yabancı kavimlerin Çin'e tabî olduğu zamanları vurguluyordu. Sonra kendi tahta çıkışından ve Kırgızlarla eski münasebetleri devam ettirmek istediğinden bahisle Uygurların, 742 senesinden sonra aralarını ayırdığını söylüyordu. Uygurların Çin'e çok zarar verdiğini fakat, T'ang hanedanına en sıkışık anlarında yardım ettiğini (Çin'deki isyanların bastırılması sırasında) ifade ederek şimdi Çin'in sınırlarında sığıntı olarak yaşadıklarını vurguluyordu. Kırgızlar tarafından mağlup edilince Çin'e yaklaştıklarını fakat onların yardımlarına rağmen Çin sınırlarını sık sık taciz ettiklerini ve ani baskınlar düzenlediklerini ve bu yüzden Liou Mien adlı kumandanın onlara baskın yapıp Kırgızların sorduğu T'ai-ho prensesi kurtardığını ve Uygurların dağıldığını bildiriyordu. Bundan sonra Kırgızları, mağlup Üge Kagan'ın sığındığı Hei-ch'e-tzu kabilesine karşı hücumu davet ediyor, bu şekilde iki ülkenin arasının dost olabileceğini ve barış içinde yaşayacaklarını açıklıyordu.⁷⁴ Bu yılın haziran ayında ise Wen-wu-ho adlı Kırgız elçisi Çin sarayına gelmiş, imparatorun eğer Uygurlar ile Hei-ch'e-tzu'lara saldırırlarsa kaganlıklarının tanınacağı konusunda bir cevap almışlardı.⁷⁵ Aynı yılın başında Çinli devlet adamı Chao Fan'ın imparatoruna sunduğu rapordan Uygurların An-hsi (Kuca) ve Beşbalık (Pei-t'ing)'a taarruz ettiklerini anlıyoruz.⁷⁶ Bunun üzerine Çin sarayında uzun tartışmalar yapıldı. Neticede Kırgızlara sefer düzenlenmemesine karar verildi (Çinliler çekiniyor).⁷⁷ Çin imparatoru onların bu isteğine başka bir istekle cevap verdi. Onların isteği Kırgızların, Çin adına Üge Kagan'ın sığındığı Hei-ch'e-tzu kabilesine hücum etmeleri idi. Birkaç ay sonra Kırgızlar aynı teklifte bulduklarında Çin imparatoru aynı cevabı verdi ve ancak, onların cezalandırılması karşılığında Kırgız Kaganlığını tanıyacağını bildirdi. Kırgızların Çin'in karşı teklifini uzun süre kabul etmediği anlaşılıyor.

844 yılın martında nihayet Çinliler, Kırgızlarla, Uygurlar ve Hei-ch'e-tzu kabilesini cezalandırma konusunda bir anlaşma yapabildiler. Kırgızların elçi Tirek İnanç (Ti-te i-ssu-nan-chu) iki beyaz atla ve mektupla T'ang sarayına gelmişti. Elçiye son derece hürmetle muamele edilmiş şerefine eğlenceler düzenlenmişti.⁷⁸ Yapılan anlaşmaya göre o yılın sonbaharında Kırgızlar, hücumu geçecekler, Çin orduları ise You-chou, T'ai-yüan, Chen-wu, T'ien-te bölgelerinin birlikleri halinde hareket edip önemli geçitler üzerinde onları bekleyeceklerdi. Neticede Uygurlar ve Hei-ch'e-tzu'ların etrafa dağılan insanlarını yakalayacaklardı. Kırgız kaganı A-je sonbaharda atların güçlenmesi fırsat bilerek Uygurlar ve Hei-ch'e-tzu kabilesine saldıracağını, bunun için Çin imparatorundan sefer tarihinin kendisine bildirilmesini istedi. Bir yıl sonra Kırgız Kaganına Tsung-ying hsiung-wu ch'eng-ming Kagan unvanını vermek üzere bir elçiye göndereceği sırada Çin imparatorunun kendisi yani Wu-tsung öldü. 845 yılının nisan ayında Li Shih adlı bir elçi Kırgızlara doğru yola çıkmak üzere hazırlatılmıştı. Yeni imparator Hsüan-tsung, kuzey komşularına karşı

⁷³ CTS 18A; HTS 217B, s. 6150. Bu arada HTS göst.yer de Chu-wu'nun kabile adı (soyadı), He-su'nun ise He-cesur, Suo'nun -sol olduğu şeklinde ve tam olarak çok cesur ve sol tarafından ok atan bir şahsiyet şeklinde enteresan bir açıklama vardır.

⁷⁴ Bu konuda bkz. Tsai Wen-shen, 155-159; TCTC 247.

⁷⁵ TCTC 247.

⁷⁶ TFYK 994, 1b.

⁷⁷ TCTC 247 ve de Tsai Wen-shen, 148-150, 152-153.

⁷⁸ TFYK 980, 19b; Tsai Wen-shen, s. 164-172; TCTC 247; CTS 18B; HTS 217B, s. 6150.

aynı politikayı devam ettirmek niyetinde idi.⁷⁹ Aslında imparator öldükten sonra Kırgızların kagan olarak tanındığı belgeyi götürecektir olan elçi Li Shih, Kırgızların çok uzakta olduğunu, artık Çin'le baş edemeyeceklerini ileri sürerek yeni imparatorun vazgeçmesini sağladı (846).⁸⁰ Ancak, 847 yılında Li Ye başkanlığında bir elçilik heyeti Kırgızların yanına giderek kaganlarına Ying-wu ch'eng-ming Kagan unvanını tevcih etti.⁸¹

Bu arada Hei-ch'e-tzu kabilesine kaçan Üge Kagan, maiyetinin iyice azalması sebebiyle bundan sonra varlık gösteremedi. Etrafındaki insanların sayısı üç bine kadar düşmüştü. Kendi veziri İ-yin Çor tarafından Chin-shan (Altay Dağları)'da öldürüldü. Yerine kardeşi O-nie Tegin geçtiğinde artık Uygurların bu kısmı Moğol Hsi kabilesine bağlanmıştı. Çinliler Uygurların peşini bırakmıyordu. Nitekim 847 yılında Chang Chung-wu adlı kumandanı göndererek, Moğol Hsi'leri ağır bir bozguna uğrattılar. Açıkta kalan Uygurlar bu sefer beş yüz kişi halinde başka bir Moğol grubu olan Shih-wei'lere sığındılar. Çinliler, Shih-wei'lere de baskı yapınca O-nie Tegin, neticede karısı Ko-lu ve oğlu Tu-ssu Tegin ile dokuz kişi ile birlikte batıya doğru kaçtı. Arta kalan Uygurlar yedi kola ayrılarak Shih-wei'ler tarafından idare altına alınmıştı. Bu arada Kırgızlar kendi başbakanları Apa'yı 70 bin kişilik kuvvetle Shih-wei'lerin üzerine yolladı. Shih-wei'ler yenildi ve Uygurlar, Kırgızlar tarafından alınıp Gobi Çölünün kuzey taraflarına götürüldüler. Dağlara ve ormanlara kaçan Uygurlar ise Doğu Türkistan istikametinde ilerleyip Kuca civarındaki Uygurları idare eden Menlig Tegin'e bağlandılar.⁸²

863 yılında Ağustos ayında Kırgızlar, Ho-i-nan-chih (Alp İnanç) adlı bir devlet adamlarını göndererek dediler ki:” Bize klasik kitaplar hediye etmenizi istiyoruz. Ayrıca her sene elçi göndererek Çin'i gezmek ve Çin takvimini öğrenmek isteriz. Bundan başka An-hsi bölgesinden itibaren bütün toprakları Çin hakimiyetine döndürmek için Uygurlara taaruz ederek onları cezalandırmamızı kabul etmenizi dileriz”. Fakat, imparator bunu kabul etmedi.⁸³

866 yılının sonunda Kırgızlar, İ-chih-lien-chih adlı bir elçi göndererek “biz değerli atlarımızı göndererek elçinizi karşılayacağız. Ayrıca Çin takvimi göndermenizi istiyoruz” dediler.⁸⁴ 860-873 yılları arasında Kırgızlar Çin'e üç defa elçi göndermişler ve hediye sunmuşlardı. Fakat, en sonuna kadar Uygurları kendi idareleri altına alamadılar. Bu vakitten sonra hediye vermek, karşılığında unvan almak gibi konuları Çin tarihçi memurlar bir daha yazmadılar.⁸⁵

Buraya kadar bahsettiğimiz Çin kaynaklarının dışında Türkçe yazılı kitabelerde de Kırgız adı defalarca kaydedilmiştir.⁸⁶ İleriş Kagan'ın 692 yılında ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Kapgan devletini her alanda güçlendirmeye başlamıştı. Tonyukuk kitabesinden anladığımız kadarıyla Çinliler, On-ok ve Kırgızlarla anlaşırlar. On-ok ve Kırgızlar Altay dağlarında oturacaklar, Çinlilerle anlaşıp Gök-Türk kaganı Kapgan'a saldıracaklardı. Ancak, Kapgan ve Tonyukuk idarelerindeki Gök-Türk ordusu 696-697 kışında Kögmen Dağlarını aşarak, Yenisey Nehri kollarından Anı Irmağı kıyısında Kırgızları çok ağır bir bozguna uğrattı. Kırgızların hanı dahi orada öldürülmüştü.⁸⁷ Ölen Kırgız kaganına atfen 716 yılında Kapgan Kagan, Bayırku'lar tarafından öldürüldüğü zaman yeni kagan Bilge tarafından onun adına balbal dikildi.⁸⁸

Kırgızlar, 708 yılında Çin'deki T'ang imparatorluğu ile temasa geçmişlerdi. Bunun neticesinde isyan etmiş olmaları ki; 710 yılında Bilge ve Kül Tegin kardeşler tarafından yeniden mağlup edildiler.⁸⁹ 731 yılında Kül Tegin öldüğü zaman cenazesine Kırgızlardan İnançu Çor gelmişti.⁹⁰

⁷⁹ HTS 217B, 6150; TCTC 248.

⁸⁰ HTS 217B, s. 6150; TCTC 248.

⁸¹ TFKYK 965, 15a; TCTC 248; CTS 18B; HTS 217, s. 6150.

⁸² CTS 195A ; TCTC 248 ; HTS 217B, s. 6150.

⁸³ TCTC 250.

⁸⁴ TCTC 250.

⁸⁵ HTS 217B, s. 6150, 6151.

⁸⁶ KT, D, 4, 14, 15, 17, 18, 21, 24, 25, 36, K, 13; BK, D, 5, 12, 15, 17, 20, 26; T, I, 2, 4, 5, 6, Suci 1-11; Şine Usu 10.

⁸⁷ KT, D, 17-18; BK, D, 15, 17; T, I, 3, 4, 6, 5.

⁸⁸ KT, D, 25; BK, D, 20.

⁸⁹ KT, D, 35, 36; BK, D, 26, 27. Ayrıca bkz. R.Giraud, *L'empire Des Turcs Celestes*, Paris 1960, s. 175; L. Bazin, aynı eser, s. 226.

⁹⁰ KT, K, 13.

Gök-Türk Devleti yıkılıp yerini Uygurlara bırakınca ilk kagan Bayan Çor (745-759) devletin birliğini sağlamak amacıyla Kırgızlarla savaşmıştı.⁹¹ 779 yılından önce Böğü Kagan tarafından mağlup edilen Kırgızlar, onu öldürüp yerine geçen Tun Baga Tarkan (779-789)'dan da ağır bir darbe yediler.⁹²

800'lü yılların başında Kırgızların yine Uygurlarla savaşıp yenildiklerini görüyoruz. Uygurlardan Kutlug Bilge Kagan, Kırgızlar üzerine çıktığı seferde, onların reisini öldürdüğü gibi çok sayıda at ve sığır ele geçirmişti. Ayrıca Kırgızların Orta Asya'daki diğer boy ve şehirlerle yaptığı demir ticareti Uygurların eline geçti.⁹³

İslâm kaynaklarında Kırgızlar hakkında çok az malumat vardır. Sadece Yenisey nehrinin doğduğu kollardan söz ederler. İki yılda bir Maverâünnehr'e Kırgız ülkesinden kervan gelirmiş. Gelen mallar değerli kürkler, misk ve özellikle ok yapımında kullanılan ağaçlar (kayın) ve benzeri idi. Oradan Kırgız ülkesine başta dokuma ürünleri ve bir çok ticaret malı giderdi. Kırgız kaganı Kemcikeş adlı şehirde otururdu. Bundan başka şehirleri yoktu. Ölülerini yakan tek Türk kavmi olarak gösterilirler, çadırlarda keçeden kulübelerde otururlar, öldürücü oyunludurlar, ateşe taparlar. Onlara bağlı Furî isimli bir kabile vardı. Kırgız Hakan'ının oturduğu Kemekâs kasabası bulunuyordu. Küseym adlı bir Kırgız boyu daha vardı. Kürk misk ve hutüvv (boynuz) elde emek için avlanırlardı.⁹⁴

DLT'de de Kırgızların Türklerden bir cins olduğu vurgulanmıştır.⁹⁵

Kırgızların en kuvvetli olduğu zamanda seksen bin iyi yetişmiş asker çıkarabildiklerini öğreniyoruz.⁹⁶ O sırada doğularında Kurikan'lar, güneylerinde Tibetliler, güney batılarında ise Karluklar bulunuyordu. Gelenekleri büyük oranda Gök-Türklerle aynı idi.⁹⁷

Kırgızların yaşadığı topraklar yazın çok sulu, rutubetli, bataklık idi. Kışın kar yığılırdı; yani çok yağardı. İnsanların hepsi uzun boylu ve iri yarıdır. Kızıl Saçlı, açık tenli yeşil gözlüdürler. Siyah saçlılara şanssız derlerdi. Kadın çok erkek az idi. Değerli taşlardan dizili küpeler takarlar, geleneklerine sıkı sıkıya geleneklerine bağlıdır. Erkekler ellerine kadımlar boyunlarına dövme yaparlardı. Eğlence ve şehvete düşkündürler.

Yıl başına Mao-shih (baş) ay derler ki, üç ay bir zaman birimi (mevsim) oluşturur. 12 ay bir yıl olur. Söz gelimi bir yıla kaplan derler. İklimleri çok soğuktur. Büyük ırmakların yarısı dahi donar. Darı buğday ve benzerlerini ekerler. Ezme suretiyle un yaparlar. Üçüncü ayda ekip, dokuzuncu ayda toplarlar. Yemek ve içki yaparlar. Ayrıca sebze ve meyvaları yoktur. Atları kuvvetli ve iridir. Mükemmel savaşanlar at başı (reis) olurlar. Develeri, sığırları koyunları çokça vardır. Zengin çiftçilerde birkaç bin hayvan olabilir.

Yabani hayvan olarak vahşi at, Ku-t'u⁹⁸, sarı koyun, koç, kara kuyruk, geyik bulunur ki, kara kuyruklar ala geyiklere benzer ve kuyrukları daha büyük ve siyahtır. Balık olarak yedi-sekiz kadem (ayak) uzunluğunda Mie vardır. Mo-ken'ların ise kemikleri (kılıç) yoktur ve ağızları çenelelerinin altında bulunur.

Kuş olarak kartal, yabanî ördek, saksagan ve yabanî kaz vardır. Ağaç olarak, çam, kayın ağacı, kara ağaç, söğüt ve P'u çamı bulunmaktadır. Öyle yüksektirler ki; ok atılsa tepesine ulaşmaz. En çok kayın ağacı bulunur.

Maden olarak altın demir ve kalay çıkmaktadır. Her yağmurdan sonra demir elde edilir. Chia-sha adlı iyi cins demirden keskin silahlar yapılırlar ve bunlar Gök-Türklerle ulaştırılırdı.

Silah olarak okları, yayları ve sancakları (mızrakları) bulunmaktadır. Süvarileri kendilerine ağaçtan kalkan yapıp, ayak ve bacaklarını korurlar. Bir de omuzlarına koydukları yuvarlak kalkanları imâl ederler ve bu şekilde kendilerini mızraklardan korurlar.

⁹¹ Şine Usu, doğu,10; ayrıca bkz. Ögel, Şine Usu Yazıtının tarihi Önemi, *Bellekten*, sayı 59, 1951, s. 361-379; G. Çandarlıoğlu, *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı* (İ.Ü. yayınlanmamış doç. tezi) İstanbul 1972, s. 26.

⁹² Suci, 1-11.

⁹³ Orkun, s.234 vd.; Çandarlıoğlu, aynı eser, s. 126.

⁹⁴ *Hudud'ül-Alem*, s. 96-97; Gerdizi, *Zeynü'l ahbar*; s.260-261; Avfi, *Camii ül Hikâyât*, s. 488'tan Şeşen, 63, 64, 75, 91.

⁹⁵ DLT,I, 381;Şeşen, s. 28.

⁹⁶ TT 200.

⁹⁷ TT aynı yer; TPHYC 199, s. 727.

⁹⁸ Yaban sığırını olabilir.

Onların reislerinin unvanı A-je idi. Bundan dolayı A-je soyadını taşıdıkları bilinmektedir. Bir sancak dikerek etrafında toplanırlar ve kızıl renge değer verirlerdi. Diğerleri ise kendi kabilelerine göre unvan almışlardı. Elbiseleri değerli samur ve kunduzdandır. A-je, kışın samurdan yazın altından başlık takar. Ucu sivri süslü altı tarafı bükülmüştür.

Halkının (maiyetinin) hepsi beyaz keçeden başlık takarlar, yanlarında bıçak ve bileği taşı taşımayı severlerdi. Milletin giydiği elbise deridendir. Başlık takmazlar, kadınların elbiseleri yün ve ipekten imâl edilir. Elbiselerde kullanılan ipek, Beşbalık, Fergana ve İran'dan getirilirdi. A-je, Yeşil Dağ (Ch'ing-shan)da konaklar. Etrafında duvar yerine çit vardır. Keçeler birleştirilmek suretiyle yapılan Mi-t'e Ch'ih-t'o adlı çadırı vardır. Kabile reisleri küçük çadırlarda otururlar. Askerler vazifeye çağrıldığında hepsi harekete geçerler. Samur ve yeşil fare kürkünü vergi olarak sunarlardı.

Devlet yönetiminde Kırgız hükümdarından başka altı makam vardır. Bunlar, başbakan (hsin-hsiang), tudun (T'u-tu), ch'ang-shih (sivil memur), general (chiang-chün), takan (Ta-kan) gibi altı makam bulunuyordu. Yedi başbakan, üç tudun, on subayın hepsi askeri makamdırlar. Aynı zamanda, on beş yüksek memur bulunur. General ve tarkan olarak kimse tayin olunmamıştı. Kabilelerin hepsi at kımızı ile et yerler. Sadece A-je etli pide gibi bir şey yerd.

Musıkî aleti olarak, flüt, davul, pipa, Tatar pipası, düdük, plaka ve ziller vardır.

Oyun olarak deve ve arslan oyunları, at oyunları ve ip oyunları bulunuyordu. Zamana bakmadan ruhlar arasında sadece otlara sulara kurban sunarlar. Sihirbazlarına kam derler. Evlenirken at ve koyun başlık parası olarak verilir. Zenginleri yüz veya bin koyun ile at verirler. Biri ölünce yüzlerini kesmezler. Sonra ceset yakılır, külleri ve kemikleri bir yıl sonra toprağa gömülür. Gömme işlemi sırasında yine ağlaşırlar. Kışın ağaç kabuğundan örtülü evlerde otururlar.

Onların yazı dilleri tamamen Uygurlarla aynıdır. Kanunları çok serttir. Savaştan kaçanlar, memuriyetlerini iyi yapamayanlar, vatana ihanet edenler, hırsızlık yapanlar gibi suçların cezası başı uçurulmak suretiyle yerine getirilir. Hırsızlık yapanlar gibi suçların cezası başı uçurulmak suretiyle yerine getirilir. Hırsızlık yapan çocuğun başı babasının boynuna asılır ve ölünceye kadar bunu taşırdı.

Kırgızların başbuğu A-je'nin merkezinden Uygurların merkezine deve ile kırk günde gidilebilirdi. Oraya giden elçiler, T'ien-te bölgesinden geçerek batıya (sağa) iki yüz li gittikleri zaman Batı Shou-chiang-ch'eng adlı şehre varırlardı. Buradan kuzeye üç li gidildiğinde P'i-t'i-ch'üan adlı pınara varılır. Pınarın kuzey batısından Uygur merkezine bin beş yüz li mesafe bulunmaktadır. Burada doğuya ve batıya giden iki yol vardır. Pınarın kuzeyinden giden yol doğu yoludur. Uygur merkezinin kuzeyine altı yüz li gidildiğinde Hsue-e adlı nehre ulaşılır. Nehrin kuzey doğusunda Hsue-shan (kar dağı) vardır. Orada su ve pınarlar çoktur. Ch'ing (yeşil) dağının doğusunda Chien (Kem) nehri bulunmaktadır. Nehir tamamen kuzey-doğu istikametinde akar. Doğuya gidildiğinde Po-ma T'u-chüe (Gök-Türklerin)'lerin topraklarına varılır ki; onlar Tu-po, Mie-lie-ko, Wo-chih olmak üzere üç boydurlar. Onların da reislerine erkin denir. Kayın ağacı kabuğundan odalarını örterler. Büyük bir kısmı attan çok iyi anlar. Tahtadan yapılmış at üzerinde hızlı giderler. Bir ayağını tahta üstüne koyup koltuk değneğine dayanarak yüz adım giderler. Onlar geceleri yağma yaparlar, gündüzleri dağılırlar. Kırgız ülkesi onları itaat altına aldı. Kırgızlar eskiden çok kuvvetli bir devlet idiler. Toprakları Gök-Türklerinki kadar vardı. Gök-Türkler kızlarını onların reisleriyle evlendirdiler. Onların ülkesinin doğusu Kurıkan, güneyleri Tu-fan (Tibet), güney-batıları Karluklara kadar dayanıyordu.

Başlangıçta Sir Tarduşlara tabî idiler. Sir Tarduşlar bir ilteber vasıtasıyla onların ülkesini idare etti. Onlar şeflerinden Ch'i-hsi-pei, Chü-sha-p'o-pei ve A-mi-pei adlarını taşıyan üç kişi tarafından beraberce idare ediliyorlardı. Onların ülkesi o zamana kadar Çin ile temasa geçmeye hiç teşebbüs etmemişti.⁹⁹

Kimekler:

Kimeklerin ortaya çıkışı 656 yılına bağlanabilir. Onların idarecisi Şad Tütik unvanı taşıyordu.¹⁰⁰ 840'ta Uygur Kağanlığı yıkılınca Eynür, Bayandur, Tatar gibi boylar Kimeklere katıldı.

⁹⁹ Kırgızların kültürü hakkında en teferruatlı bilgi WHTK 2724a,b,c,2725a'da bulunmaktadır.

¹⁰⁰ *Qazaqstan Tarihi*, s. 322.

Bundan sonra Kimek idarecisine Baygu (Yabgu) denmeye başladı.¹⁰¹ X. ve XI. asırlara ait bir eserden faydalanan İdrisî bu sefer onların hükümdarını Canaq İbn Hakan el-Kimekî diye bildirmektedir. Ebu Dülef'in kaydına göre ise onlarda kamış yetişiyordu ve onunla yazıyorlardı.¹⁰² İrtiş ve Tarbagatay'da IX-X. asırlara ait ele geçen taş aynaların üzerinde eski Türk yazıları vardır.¹⁰³

Kimeklerin yurtları Yukarı İrtiş boylarıdır. Kimek adının İki İmek (İki Yimek)'ten geldiği şeklindeki fikir ilim aleminde kabul edilmektedir.¹⁰⁴ Gök-Türkler ve Uygurlar zamanındaki Çik'lerin devamı da sanılmaktadır.¹⁰⁵ Kimek ülkesinin doğusunda Kırgızların bir kolu yaşıyordu. Güneyinde Artuş ve Etil nehirleri, batısında Kıpçakların bir kısmı, kuzeyinde ise gayr-i meskun sahanın bir kısmı bulunuyordu.¹⁰⁶

Kimeklerin bazı alt kabilelere ayrıldıkları anlaşılmaktadır. Mesela Gerdizî, Kimekleri yedi boy halinde göstermektedir. Bu boyların adları İmi, İmâk, Tatar, Balandur, Hıççak, Ankaş ve Eclâd idi.¹⁰⁷ Ayrıca İmi boyunun Bayavut adlı bir küçük kabilesi vardı ki; bu kabile daha sonra Moğollar arasında görülecektir.¹⁰⁸ Ancak, Hudud'ül Alem'de Kimeklerin 11 boy halinde yaşadıkları belirtilmiştir.¹⁰⁹ Fakat, boyların hepsinin adı yazılmamıştır. Sadece Hıççak (İfçak), Karkara, Han, Yagsun ve Yâsû gibi boyların adlarından bahsedilmektedir. Bu eserde Kimeklerin Yemekkiye adlı şehirlerinin olduğu kayıtlı ise de diğer kaynaklarca bu bilgi teyid edilmemiş (Taraz'dan bu şehre sekensen günde gidilirmiş), aksine köylerinin dahi olmadığından bahsedilmiştir.¹¹⁰

Kimeklerin yazın süt içtikleri kışın kurutulmuş et (kak) yedikleri bildirilmektedir. Yine *Hudud'ül Alem*'de onların hükümdarının hakan unvanı taşıdığı söylene¹¹¹ de *Mücmelüt-tevarih*'e göre reisleri Tutug unvanı taşıyordu.¹¹²

Samur, kunduz, kakım ve tilki kürkleri önemli servetlerini teşkil eden Kimekler özellikle kışın bu hayvanları avlardı. Maveraünnehirli tacirler Kimek ve Kırgızlara giderler, onlardan değerli kürkler satın alırlardı.¹¹³

916 yılında Çin'in kuzeyinde Liao (Karahıtay) devleti kurulunca kuzey batı Çin yani Ordos'taki Kunlar (sarılar) Tarbagatay havalisine gelip Kimekleri batıya ittiler ve daha sonra onlarla karıştılar.¹¹⁴

XI. yüzyılda Kimek adının yerini Kıpçak ve Yimek almıştır. Bu asırda Yimekler hala İrtiş civarında oturuyorlardı. İrtiş Irmağı, Kimeklere göre kutsal idi.¹¹⁵ Hatta Gerdizî'ye göre ilâh idi.

XII. yüzyılda bilhassa Bayavutlar olmak üzere Yemekler, Harezmsah ordusunda yer aldılar.¹¹⁶

Diğer taraftan Yimâk (Kimâk) Türklerden bir sınıf olup, Kıpçaklara mensup idiler.¹¹⁷

Kuei-kuo:

Haklarında fazla bilgi bulunmayan ve her hangi bir siyasi olaya ya da savaşa karıştıkları görülmeyen Kuei-kuo'ların haklarında bilgi oldukça azdır. Yine de aşağıdaki gibi bir değerlendirme yapmak mümkündür.

¹⁰¹ Gerdizî, *Zeyn'ül-ahbar*'dan naklen, Şeşen, s. 73.

¹⁰² R. Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatname*, s.90,91.

¹⁰³ Arslonva F.H.-Klaştorny S.G., "Runičeskaya nadpis na zerkale iz verhnego priirtışya", *Tyurkologičeskii Sbornik*, 1972, Moskova 1973, s. 306-315.

¹⁰⁴ J.Marquart, *Über das volkstum Der Komanen*, Berlin 1914; A.N.Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul s. 191.

¹⁰⁵ Bilge, D,26;Şine Usu, D,7,11; Kafesoğlu, s. 177.

¹⁰⁶ Şeşen, s. 66; Ahincanov, Qıpçaki, s. 154 vd.

¹⁰⁷ Gerdizî'den naklen, Şeşen, s. 73; ayrıca F.Sümer, Kimek Mad., *İA*, VI, s. 809-810; E.Buharalı, Kimek Hakanlığı, *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara 1987, s. 263.

¹⁰⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 54, 55, 143.

¹⁰⁹ *Hudud'ül Alem*, s. 100.

¹¹⁰ Mervezî'den naklen Sümer, s. 42; Şeşen, *İbn Fazlan*, s. 104-105.

¹¹¹ *Hudud'ül-alem*, s. 100; Şeşen, s. 67.

¹¹² *Mücmelüt-Tevarih*'ten Buharalı, aynı eser, s. 264.

¹¹³ Mervezî,'den Şeşen, aynı eser, s. 104.

¹¹⁴ V.Minorsky, *Sharaf al-zaman Tahir Marvazî on China, The Turks and İndia*, London 1942, s. 18; P.B:Golden, s. 279; G. Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, Tai-pei 1967, s. 43.

¹¹⁵ DLT,I, s. 325.

¹¹⁶ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti*, s.40,131; Köprülü, *Harizmşahlar*, *İA*,V/1, s. 265-296.

¹¹⁷ DLT,III, s. 29; Şeşen, s. 28.

Kuei-kuo, Po-ma'ların (Benekli Atlıların) batısında altmış günlük yoldadır. O ülkenin insanları gece vücutlarını gizleyerek seyahat ederler. Geyik derisinden elbise giyerler. Gözleri kulakları, burunları Çinlilerle aynıdır. Ağızları boyunlarındadır. Yukarıdan aletler kullanarak birbirlerini beslerler. Topraklarında darı pirinç yoktur. Yalnız domuz, geyik ve yılan vardır. Güneylerinde Po-ma'ların ülkesine otuz günlük, Türgişlerin ülkesine yirmi günlük mesafedirler.¹¹⁸

Kurikan :

Kurikan'ların (Ku-li-kan) Baykal Gölünün (Han-hai) kuzeyinde oturdukları ifade edilirken¹¹⁹ bazı kaynaklar tarafından Uygurların ve Baykal'ın kuzeyine işaret edilmiştir.¹²⁰ Beş bin yetmiş asker çıkaracak kadar güçleri vardır.¹²¹ Sadece bir kaynaktaki ise iki erkinlik halinde bir arada oturdukları kaydedilmiştir.¹²² Topraklarında çok zambak soğanı (lily-bulb) bulunmaktadır. Çok güzel at yetiştirirlerdi. Başları develerinkine benzer, kasları kemikleri çok iri, kuvvetli idi ve gün içinde bir kaç yüz li hızla koşabilirler.

Onların toprakları denize mesafelidir. Başkente en uzak olanlar onlardır. Ayrıca kuzeye gittikçe gece uzun veya kısa olur. Gündüz koyun omuzuna girer gibi olur. Sıcakta doğu tarafı parlak kalır yani güneş çıktığı yeredir.

647 yılında Çin sarayına elçi gönderdi ve güzel atlardan on tane sundu.¹²³

Onun elçisine çok iyi muamelede bulunuldu. Onların on değişik isimleri vardı ki, imparatorun ilgisini çekti. Hepsisi güzel isimlerdi. Sıçrayan kırağ (kar) beyazı, Beyaz kar mavimsi atı, Donmuş çiğli at, asılı ışık at, Uçan renkli bulut Sarımsı at, elektrik akım kızılı, akan altın atı, Yükselen efsanevi hayvan kahve rengi (mor), Hızla giden gökkuşağı.¹²⁴

Bundan sonra Çin'deki T'ang imparatorluğunun idaresi altında yaşayan Kurikanlar 662 yılında Hsüan-chou ile Yü-wu chou olarak iki eyaletle Han-hai (Baykal Gölü) askeri valiliğine dahil edildiler. 694 yılında tekrar Çin sarayına geldiler.¹²⁵

Kurikanlar, herhalde Baykal Gölünün kuzeyinde çok uzakta olduklarından dolayı kaynaklarda fazla yer almamışlardır. Ancak, 572'de Mukan Kagan'ın cenazesine onlar da elçi göndererek taziyetlerini sundular. Orhun Yazıtlarında bu konu anlatılırken Üç Kurikan ifadesinin kullanılması bize o sırada onların üç ayrı kabile halinde yaşadıkları fikrini vermektedir.¹²⁶

Ku-mo-nien:

K'u-mo-nien'lere Tou-liou (lu) boyundan kuzeye sekiz gün yürünmek suretiyle varılır. K'e-shih-yen boyu, Po-ma, K'u-mo beraber aynı yeredir. Sığır ve koyun gibi sürü hayvanlarından yoktur. Evlenme gelenekleri Gök-Türklerle aynıdır. Topraklarında çok çam (sun-hua) vardır. Her yıl samur, fare derisinden kürk getirirler. Yeşil ve beyaz derisi olanlar reis seçilirler.¹²⁷

Po-ma'lar (Alaca Atlılar):

Türkçe karşılığı "Alaca Atlılar" ya da "Benekli Atlılar" anlamına gelen Po-maların kaynaklarda bazen Pi-ts'u, bazen E-lo-chih şeklinde adlandırıldığı da bildirilmiştir.¹²⁸ Tam Gök-Türklerin kuzeyindedirler. Baykal Gölü'nün yakınında oturduklarına işaret edilirken Çin başkenti Ch'ang-an'a mesafeleri on dört bin li idi (yaklaşık 7 bin km). Bir kaynaktaki Kırgızların kuzeyinde oldukları kaydedilmiştir.¹²⁹ Onların bulunduğu yere Gök-Türklerin büyük beş boylarının bulunduğu yerden geçerek varılır.¹³⁰ Suları otları, takip ederler, çoğunlukla dağda oturmaktan hoşlanırlar. Otuz bin yetmiş asker çıkardıkları kaydından onların diğer boylara nazar çok kuvvetli oldukları

¹¹⁸ WHTK 2725c.

¹¹⁹ HTS 217B, s. 6144; WHTK 2724a.

¹²⁰ TT 108?; TPHYC 200, s. 748.

¹²¹ Asker sayısı TPHYC 200,748'de 4 bin 500 olarak belirtilmiştir.

¹²² TT 1080.

¹²³ TT 1080; TPHYC, s. 748.

¹²⁴ HTS 217B, s. 6144-45.

¹²⁵ HTS 217B, s. 6144, 6145; WHTK 2724a.

¹²⁶ KT,D4; BK, D5.

¹²⁷ WHTK 2725c.

¹²⁸ HTS 217B, s. 6146.

¹²⁹ TPHYC 200, 763.

¹³⁰ WHTK 2725b; TPHYC 200, 763; TT 1081.

sonucuna varıyoruz. Atlarının sayısı otuz bin baş idi. Ülkeleri erkin tarafından idare ediliyordu. Gök-Türklerden farklı değillerdi. Yayları, okları kılıçları ile müfreze oluştururlar. Gece bekçileri yada bir başka ifade ile muhafız kıtaları yoktur. Hediye bağışlamazlar. Topraklarında genellikle kar yığılır. Ağaç kesilmez. At ile tarlaları sürerler. Atların rengi alacalı olduğu için bu sebeple ülkenin ismi olmuştur. Atları iyi değildir, ama sütünden kıymız yaparlar.

Kuzeylerinde en uçta deniz vardır ifadesinden Sibirya'nın derinliklerine doğru uzandıklarını anlamak mümkündür.

Her ne kadar at ve sığırlardan binek hayvanı olarak faydalanıyorlarsa da etinden ve sütünden de yararlanırlar.

Kırgızlarla sürekli mücadele ederler ve iyi savaşır. İnsanlarının görüntüsü Kırgızlar gibidir. Fakat, dilleri tamamen aynı değildir. Hepsini saçlarını uzatırlar. Huş ağacının kabuğundan şapka yaparlar.

Ağacı kullanma suretiyle gövde yaparlar. Huş ağacı ile örterek oda yaparlar. Her birinin küçük reisleri vardır. Birbirlerine tabi olmazlar.¹³¹

T'ang hanedanıyla 650-656 yılları arasında temas kurdular ve vergi verdiler. Gök-Türkler, Po-ma'lara Ko-ts'e derler onların ülkesine Ko-ts'e ülkesi adını verirler. Onların toprakları doğudan batıya bir ayda güneyden kuzeye elli günde gidilir.¹³²

Pai-hsi (Beyaz Kaylar):

Pai-hsi'ler Hsien-pi'lerin eski topraklarında otururlar. Başkentten kuzey doğuya beş bin li uzaktadırlar. T'ung-lo ve P'u-ku'larla yan yanadırlar (bağlantılıdırlar). Sir Tarduşlardan sakınırlar (çekinirler). Bu yüzden Ao-chih Suyu ile Ling-hsing Dağında (saklanırlar) korunurlar.

Güneylerinde Ch'i-tan'lar, kuzeylerinde Wu-lo-hunlar, doğularında Mo-ho'ler, batılarında Bayırku'lar vardır. Toprakları kuzeyden güneye iki bin lidir. Dağın etrafında dönerler. On bin yetişmiş askerleri mevcuttur. Askerliği meslek edinmişlerdir. Kızıl deriden elbise yaparlar. Evli kadınları bakır bilezik takmaya önem verir. Oğulları çingirakları yakalarına asarlar.

Onların üç boyu vardır; birine Chü-yen, birine Wu-juo-mo (mei), birine Huang-shuei derler. Onların reisi Gök-Türk Hsie-li Kagan tarafından erkin yapıldı.

Chen-kuan saltanat devresinin ortasında tekrar saraya geldiler. Sonradan onun toprakları Chih-yen chou ilan edildiği için onların erkini askeri vali (Ts'e-shih) tayin edilerek onları idare etti.

Hsien-ch'ing saltanat devresinin beşinci yılında reisleri Li-han-chu, Chü-yen tu-tu'su tayin edildi. Han-chu ölünce kardeşi Ch'üe-tou o görevi devam ettirdi. Sonradan haber alınmadı.¹³³

To-lan-ke:

Bu boy 647 yılından önce tarihî kaynaklarda görülmez. Söz konusu tarihte Sir Tarduşların kurduğu siyasi gücün yıkılması üzerine ortaya çıktı. Tola Irmağının kenarında yaşıyorlardı. On bin iyi yetişmiş asker çıkarabiliyorlardı. Hiç bir zaman Çin ile temas kurmadıkları halde bahsettiğimiz tarihten sonra T'ang imparatorluğu tarafından tanındılar.

Onların idarecisi (erkin) Mo (bey?) Uygurlarla birlikte Çin sarayına gitmiştir. 650 yılından sonra Doğu Gök-Türk ülkesinde yapılan teşkilatlanmada Yen-jan Tao-tu-fu'luğu sınırları içinde yer aldılar. Onların reisinin unvanı sağ büyük generali idi. O ölünce Sai-fu, büyük ilteber unvanıyla askeri valiliği devam ettirdi.¹³⁴

Töles (682'den sonra):

II. Gök-Türk Devletinin kuruluşuna katılıp bağlananlar arasında da Töles adı geçmektedir. Buna göre Tölesler o zamanki merkezin doğusunda idiler.¹³⁵ Burada Töles adı yukarıda işaret edildiği gibi genel bir ad değil belirli bir kabilenin adı olarak düşünülmelidir. Bu yüzden ayrı başlık altına aldık. Bilge Kagan'ın idaresine göre II. Gök-Türk Devleti tam anlamıyla teşekkül

¹³¹ TT 200; TPHYC 200, s. 763; HTS 217B, s. 6146; WHTK 2725b.

¹³² TT 1081; WHTK 2725b; TPHYC 200, 763, 764; HTS 217B, s. 6146.

¹³³ TT 1081b; HTS 217B, s. 6145; WHTK 2699b.

¹³⁴ TT 1081a; WHTK 2699b; HTS 217B, s. 6142.

¹³⁵ BK, G, 13.

ettikten sonra Töles ve Tarduş halkları düzenlenmiş, yabgular onların üzerine idareci olarak gönderilmiştir.¹³⁶

Uygur Devletinin her alanda gerçek yükselticisi olan Bayan Çor, Şine Usu Yazıtında kendi ağzından hakim olduğu boyları sayarken Töleslerden başlamaktadır.¹³⁷

T'u-ju-ho'lar:

Tola Irmağı civarında yaşayan ve urug durumunda bulunan T'u-ju-ho'lar, yanlarında varlığını sürdüren diğer boylarla birlikte yirmi bin asker çıkarabiliyorlardı.¹³⁸

Tu-po'lar:

Tu-po'lara aynı zamanda Tu-p'o da derler. Onların toprakları kuzeyde Hsiao-hai ile, batıda Kırgızlar ile güneyde Uygurlar ile sınırlıdır. Üç boya ayrılmışlardır. Her biri kendini idare eder. Onların geleneğinde yıl zaman yoktur. Otları toplayıp kulübe yaparlar. Ziraati bilmezler. Topraklarında yüzlerce ot vardır. Bunların kökünü toplayarak yemek yaparlar. Kuş, balık yabani hayvan yakalayıp yiyecek yaparlar. Samur kürk ve gevik derisi elbiseleri vardır.

Yoksullar yakaladıkları kuşların tüyünü elbise yaparlar. Evlenirken zenginler at sunar. Fakirler ise gevik derisi ile ot kökü verirler.

Ölüleri ağaç kutu ile dağın içine ya da ağaçların üzerine koyarlar. Gömerken ağlayıp inerler, bu gelenekleri Gök-Türklerle aynıdır.

Cezalandırma yoktur. Mal çalanlar çaldıkları malın iki katını geri öderler. Chen-kuan saltanat devresinin yirmi birinci yılında (648) Kurikanların saraya gelmesi sebebiyle onlar da elçi gönderip, Çin ile ilişki kurdular.¹³⁹

Yü-che'lar:

Haklarında fazla bilgi olmayan Yü-che'ların, toprakları büyük değildi. Gelenekleri Bayırku'lara benziyordu. Az at ve koyuna sahip olup bölgelerinde çok samur ve fare vardır.¹⁴⁰

¹³⁶ BK, D, 12.

¹³⁷ Şine Usu, K, 1.

¹³⁸ PS 99 aynı yer; SS 84 aynı yer.

¹³⁹ TT 1081a; HTS 217B, s. 6144; WHTK 2699a.

¹⁴⁰ HTS 217B, s. 6146; TT 1081b; WHTK 2699c.